

The Gas Plant in Gdynia. Modern technology in modern architecture

Keywords: Gdynia, gas plant, gas industry, Gazolina, Jerzy Müller, modernism, industrial architecture

Summary

With the decision to build a port in Gdynia, made in 1922, a small holiday and fishing village began to transform into a modern city. Taking advantage of the fact that the city was built from scratch, apart from modern architecture the achievements of civilization were used – electricity, water, sewage and gas networks.

Lviv company "Gazolina" S.A. (responsible for the construction of the world's first gas pipeline in 1912, from the "Claudius" mine to the gasoline facility and oil refinery in Borysław), established its branch in Gdynia at the beginning of 1921, setting up a trading facility supplying the local population with propellants.

Along with the development of the port, the Gdynia branch of "Gazolina" expanded. Ignatius Wieleżyński (son of Marian Wieleżyński, co-founder of the company) was at the head of the facility in 1927. In the following year discussions began with the authorities of Gdynia on the construction of the gas plant. The rapidly developing city did not have the funds to build a gas plant, so it was looking for a private investor who, on the basis of a concession, would build gas plants with a gas network. In January 1930, a tender was held, which was joined by "Gazolina" S.A., the Polish Gas Society in Warsaw and the French company "SEMIAC" (Société d'Études Minières, Industrielles, Agricoles et Commerciales). The city chose the offer of "Gazolina", the technology

of which, in contrast to the commonly used coal gas, is based on a system of low-calorie gas mixed with gasol supplied from Borysław.

The gas plant was located in Chylonia, in an area of 20,000 m², between Chyłońska and Pucka Streets, railway tracks and the present station square.

The design of the gas plant was developed by Eng. Antoni Dziurzyński (director of the gas plant in Poznań), eng. Marian Manyżyński (co-founder of "Gazolina") and eng. Brunon Szymanski. The architectural design was entrusted to an architect from Gdynia - Eng. Jerzy Müller. The construction took only 4.5 months and at the end of September 1931 the gas plant with 18 km of gas network was completed.

Modern technology that was used required modern architecture. It contrasted strongly not only with the neighboring villa of the gas plant manager, built in a manor house style, but also with the other two gas plants, which were built during the interwar period: in Radom and Toruń, where traditional manufacturing technology was used.

The aim of this article is to present the history of the gas plant building in Gdynia. The inability to examine the object in situ (it was demolished in the 1970s) and the lack of access to the design documentation (probably it has not survived) were offset by a press and photographic research, thanks to which the author managed to bring this little-known example of Gdynia modernist industrial architecture to a wider audience. ■

Alina Limańska-Michalska, MSc. arch., graduate of the Faculty of Architecture of the Silesian University of Technology and Postgraduate Studies in Monuments and Conservation of Architectural Heritage at the Faculty of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. Since 2010, an employee of the Office of the Municipal Conservator of Monuments in Gdynia, currently the Department of Heritage Protection of the Gdynia City Hall. Interests: modernist architecture, especially post-war

Alina Limańska-Michalska
Urząd Miasta Gdyni, Wydział Ochrony Dziedzictwa, Polska

Zakład Gazowy w Gdyni. Nowoczesna technologia w nowoczesnej architekturze

Słowa kluczowe: Gdynia, gazownia, gazownictwo, Gazolina, Jerzy Müller, modernizm, architektura przemysłowa

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie dziejów budynku gazowni w Gdyni. Zaprojektowany przez wybitnego, związanego z Gdynią, architekta Jerzego Müllera, budynek, o awangardowej architekturze niestety dziś już nie istnieje. Brak możliwości zbadania obiektu in situ, a także brak dostępu do dokumentacji projektowej (prawdopodobnie się nie zachowała) zostały zrównoważone kwerendą prasową oraz fotograficzną, dzięki której autorce udało się przybliżyć ten nigdzie nie opisany szerzej przykład modernistycznej architektury przemysłowej z Gdyni.

„Spalanie węgla wprost jest marnowaniem bogactw państwowych”¹

Pierwsza gazownia na świecie została otwarta w 1795 r. w Birmingham w Anglii przez Williama Murdocka. Ten szkocki inżynier w 1792 r. w zaciszu swojego domu skonstruował prototyp pierwszej retorty². Gazy powstałe w czasie pirolizy, czyli beztlenowego spalania węgla rozprowadził po domu systemem rur zakończonych specjalnymi palnikami. Jego dom przy Cross Street w Redruth stał się pierwszym budynkiem z oświetleniem gazowym³. W 1813 r. powstała pierwsza gazownia w Londynie obsługująca 140 lamp uliczne. Kolejne uruchomiono w 1815 r. w Paryżu, w 1824 r. w Baltimore, w 1826 r. w Wiedniu, Berlinie i Hanowerze, a w 1835 r. w Petersburgu. Na terenie obecnej Polski pierwsza gazownia powstała w Szczecinie w 1846 r., kolejne we Wrocławiu w 1846-47 r., w Brzegu w 1848 r., w Gdańsku w 1853 r., w Warszawie i Poznaniu w 1856 r. oraz w Krakowie w 1857 r.⁴ Oświetlenie gazowe rozjaśniało już nie tylko ulice, ale również obiekty użyteczności publicznej, takie jak dworce, teatry czy urzędy. Gdy gaz zaczął docierać do budynków mieszkalnych, zaczęto produkować urządzenia na gaz, m.in. grzejniki, kominki, kuchenki, lodówki, żelazka, maszynki do kawy.

Gdy Polska odzyskała niepodległość w 1918 r. na jej terytorium znalazło się 137 gazowni. Zdecydowana większość, bo 105 zakładów znajdowało się na terytorium dawnego zaboru pruskiego, natomiast na obszarze zaborów rosyjskiego i austriackiego odpowiednio 12 i 15 gazowni. W pierwszych latach powojennych, m.in. ze względu na bogatą dostępność materiałów opałowych (drewno, węgiel), rozwój gazownictwa nie był traktowany priorytetowo, co skutkowało zamknięciem przeszło 20 gazowni. Zwrot

1. Ulotka reklamowa z lat 20. XX w. przedstawiająca przykład korzyści z użytkowania gazu (źródło: Wirtualne Muzeum Gazownictwa https://wmgaz.pl/media/exposition_module/39-ryciny-0003-mini_text_photo.jpg, dostęp; 02.03.2022)

1. An advertising leaflet from the 1920s presenting the specific benefits of using gas [inscription: 1 cubic meter of gas cleans and iron 8 hats. April wind blows - the hats are ripped off] (source: Wirtualne Muzeum Gazownictwa https://wmgaz.pl/media/exposition_module/39-ryciny-0003-mini_text_photo.jpg, access; 02.03.2022)

1. A. Dziurzyński, *Stan gazownictwa w Polsce po odzyskaniu niepodległości (Referat na II Zjazd Techników Zrzeszonych Polskich we Lwowie w r. 1927)*, „Gaz i Woda” 1927, nr 9, s.197

2. Retorta – komora piecowa do beztlenowego spalania

3. *Significant Scots. William Murdock*, https://www.electricscotland.com/history/other/murdoch_william.htm, (dostęp: 12.10.2021)

4. *Historia gazownictwa*, <https://wmgaz.pl/historia-polskiego-gazownictwa/historia-gazownictwa>, (dostęp: 12.10.2021)

2. Gdynia, ulica Chyłońska ok. 1933/34 r.: na pierwszym planie budynek stajni-wozowni (ul. Chyłońska 112), za nim widoczny nieistniejący już dziś budynek gazowni (źródło: Muzeum Miasta Gdyni, MMG/R-I-89-9)

2. Gdynia, Chyłońska Street in 1933/34: in the foreground the stable and coach house (112 Chyłońska St.), behind it the non-existing gasworks building can be seen (source: Gdynia City Museum, MMG/R-I-89-9)

nastąpił dopiero w drugiej połowie lat 20. XX wieku. W 1927 r. inż. Antoni Dziurzyński zauważył, że „gaz jest idealnym źródłem ciepła, a (...) 10.000 kg węgla gazowego przez proces gazowania odpowiada 19.700 kg węgla zużytego wprost”⁵. Podkreślił również, że na zachodzie Europy za 70% zużycia gazu odpowiadają gospodarstwa domowe (il. 1). W rezultacie od końca lat dwudziestych podjęto w Polsce wiele prac modernizacyjnych przy istniejących zakładach, choć inicjatyw budowy nowych gazowni było niewiele i nie wszystkie zostały doprowadzone do końca. Ostatecznie w okresie międzywojennym wybudowano trzy nowe gazownie: w 1929 r. w Radomiu, w 1932 r. w Gdyni oraz w 1938 r. rozpoczęto budowę gazowni w Toruniu⁶.

„Należy starać się aby również w Gdyni powstała gazownia”⁷

Decyzja o budowie portu w Gdyni⁸ spowodowała, że niewielka wioska w ciągu 10 lat zmieni-

ła się w nowoczesne miasto z dynamicznie rosnącą liczbą mieszkańców. W 1927 r. na „IX Zjeździe Gazowników i Wodociągowców Polskich połączonym z Walnymi Zebraniem Zrzeszenia Gazowników i Wodociągowców Polskich oraz Związku Gospodarczego Gazowni i Zakładów Wodociągowych w Państwie Polskim”, po przytoczonym wyżej referacie Antoniego Dziurzyńskiego wywiązała się ożywiona dyskusja, w czasie której wypłynął postulat o konieczności budowy gazowni w Gdyni. Ze względu na brak środków finansowych na ten cel zarówno w budżecie miasta jak i państwa zasugerowano by oddać budowę firmie prywatnej.

Z inicjatywą zaopatrzenia miasta w gaz wystąpił też na początku 1928 r. ówczesny Zarząd Miejski Gdyni, podkreślając chęć podniesienia jakości życia mieszkańców, poprawę higieny, oszczędność czasu i pieniędzy. Rozważano budowę gazociągu z gazowni w Wejherowie, lecz ze względu na odległość (ok. 25 kilometrów) konieczne byłoby zbudowanie stacji tłocznych. Ponadto mogłoby się w niedługim czasie okazać, że wejherowska gazownia nie zaspokoi potrzeb pręźnie rozwijającego się miasta. Ze względu na brak środków własnych na budowę gazowni, Zarząd Miejski ogłosił przetarg na udzielenie koncesji na budowę oraz dostawę gazu. Sprawa była o tyle skomplikowana, że trudno było oszacować stale rosnącą liczbę mieszkańców – przyszłych odbiorców gazu. Jednocześnie miastu zależało na szybkim uruchomieniu gazowni oraz gwarancji niskiej ceny.

29 stycznia 1930 r. Komisja Przetargowa po rozpatrzeniu trzech złożonych ofert firm: „Gazolina S.A.”

5. A. Dziurzyński, *Stan gazownictwa...*, op. cit., s.197.

6. Uruchomienie gazowni w Toruniu nastąpiło dopiero w 1943 r. w trakcie okupacji niemieckiej. Szerzej o gazowni miejskiej w Toruniu pisze: J. Polak, *Wpływy modernizmu na architekturę przemysłową na przykładzie nowej gazowni miejskiej w Toruniu*, [w:] *Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku – zachowanie jej autentyczności i integralności w Gdyni i w Europie*, M.J. Sołtysik (red.), Gdynia, 2020, s. 155-162.

7. Dosłowny cytat to: „Rozbudowuje się również Gdynię, należy starać się aby i tam powstała gazownia” i jest to fragment wypowiedzi Mieczysława Seiferta, ówczesnego dyrektora Krakowskiej Gazowni Miejskiej w trakcie obrad „IX Zjazdu Gazowników i Wodociągowców Polskich połączonych z Walnymi Zebraniem Zrzeszenia Gazowników i Wodociągowców Polskich oraz Związku Gospodarczego Gazowni i Zakładów Wodociągowych w Państwie Polskim”, który odbył się, w Toruniu, w dniach 10-12 maja 1927 r., por. „Gaz i Woda”, 1927, nr 7-8, s. 160.

8. Jesienią 1920 r. podjęto decyzję o budowie *Tymczasowego Portu Wodociągowego i Schroniska dla Rybaków* wg projektu inż. Tadeusza Wendy. Formalnie jednak uznaje się datę 23 września 1922 r., kiedy to Sejm uchwalił *Ustawę o budowie portu w Gdyni* (Dz.U. z 1922 r., nr 90, poz. 824).

a

b

3. Budynki zaadaptowane na potrzeby „Zakładu Gazowego w Gdyni”: a. stajnia-wozownia, ul. Chyłońska 112; b. budynek mieszkalny (nieistniejący), ul. Pucka 1 (źródło: APG O/G nr 90/1431)

3. Buildings adapted to the needs of the Gas Plant in Gdynia: a. the stable and coach house, 112 Chyłońska St.; b. the residential building, 1 Pucka St., non-existing (source: APG O/G nr 90/1431)

z Borysławia, Polskie Towarzystwo Gazownicze w Warszawie oraz Société d'Etudes Minières, Industrielles, Agricoles et Commerciales „SEMIAC” z Paryża, zarekomendowała ofertę tej pierwszej. Rozstrzygnięcie przetargu nie obeszło się jednak bez kontrowersji. Bowiem technologia zaproponowana przez „Gazolinę” nie miała się opierać o tradycyjny system wytwarzania gazu węglowego (produkując przy okazji koks i inne produkty uboczne), lecz na produkcji tzw. „dwugazu”. Gdynska gazownia miała całkowicie zagazowywać węgiel, a powstały gaz w celu zwiększenia kaloryczności miał być dodatkowo nawęglany gazolem transportowanym w stanie płynnym w stalowych zbiornikach za pośrednictwem kolei aż z Borysławia. Przyjęcie takiego rozwiązania zmniejszyło koszt budowy wytwórni, redukowało praktycznie do zera wytwarzanie produktów ubocznych oraz zwiększało uzysk gazu z jednostki węgla, co się przekładało na niższą cenę jednostkową gazu. Jednak to rozwiązanie zostało oprotowane jako nieefektywne i niebezpieczne. Władze miasta Gdyni zwróciły się do Politechniki Lwowskiej oraz Wydziału Chemicznego Politechniki Warszawskiej z prośbą o wydanie opinii. Pismami z 29 maja oraz 18 czerwca 1930 r. przedstawiciele uczelni ustosunkowali się pozytywnie do produkcji dwugazu. Ponadto w sprawie wypowiedział się również sam ówczesny Minister Handlu i Przemysłu „Eugeniusz Kwiatkowski: „Uważałbym za celowe wydanie koncesji w Gdyni na budowę gazowni z tem, że w pierwszym okresie może być postawiona jako gazownia na tak zwany gaz wodny (...) obok której zostanie w przyszłości wybudowana gazownia węglowa, o ile cyfra mieszkańców przekroczy 70 000”⁹. Finalnie umowa koncesyjna na budowę oraz produkcję i dystrybucję gazu została podpisana z „Gazoliną” S.A. 5 lipca 1930 r.

Od spółki „Gazolina” S.A. do „Zakładu Gazowego w Gdyni”

Historia Spółki Akcyjnej „Gazolina” sięga 1912 r., kiedy to polski chemik Marian Wieleżyński¹⁰ założył

„Zakład Gazu Ziemnego inż. Marian Wieleżyński Sp. z o.o.” w celu wykonania i uruchomienia gazociągu gazu ziemnego łączącego kopalnię „Klaudiusz” z centrum Borysławia. Rok później inż. Wieleżyński wraz z inż. Władysławem Szaynkiem¹¹ założyli „Gaz Ziemny” Sp. z o.o. by w 1914 r. otworzyć pierwszą w Europie fabrykę gazoliny¹². W 1916 r., gdy dołączył do Wieleżyńskiego i Szaynoka Włodzimierz Kunowski¹³ powołano nową spółkę „Gazolina” Sp. z o.o. Mimo trwającej pierwszej wojny światowej i inwazji ukraińskiej, w czasie której Wieleżyński trafił do obozu jenieckiego, przedsiębiorstwo nadal funkcjonowało. W 1920 r. spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością przekształcono na spółkę akcyjną. Prezesem „Gazoliny” S.A. z siedzibą we Lwowie zostaje inż. Józef Tomicki¹⁴, a wiceprezesem prof. Ignacy Mościcki¹⁵. Natomiast w skład Komitetu Wykonawczego weszli Szaynok, Wieleżyński oraz inż. Gabriel Sokolnicki¹⁶.

Statut spółki określał zasady akcjonariatu pracowniczego – pracownicy stali (w przeciwieństwie do prowizorycznych) uczestniczyli w nim poprzez dobrowolny zakup akcji. Rocznie należało kupić akcje o wartości rocznej pensji, co równoważono później wypłacaniem „trzynastej” pensji oraz „renumeracją”¹⁷. Dokument ten określał również m.in. wysokość odprawy przy wypowiedzeniu umowy (pensja za 3 miesiące pracy plus za 1 miesiąc za każdy przepracowany rok), zasiłek chorobowy (do 3 miesięcy, 100% płacne), zasiłki urlopowe lub w przypadku śmierci pracownika.

Pierwszą placówką handlową „Gazoliny” w Gdyni otwarto już w 1921 r. Zaopatrywała ona miejscową ludność, a w szczególności rybaków, w paliwa do sil-

11. Władysław Szaynok (1876-1928) – polski inżynier budowy maszyn, specjalizował się w przemyśle wydobywczym.

12. Gazolina – łatwopalna ciecz powstała ze skroplonego gazu ziemnego, wykorzystywana do produkcji benzyn silnikowych.

13. Włodzimierz Kunowski (1878-1917) – polski inżynier chemik.

14. Józef Tomicki (1863-1925) – polski elektrotechnik, działacz społeczny, dyrektor Miejskiego Zakładu Energetycznego we Lwowie.

15. Ignacy Mościcki (1867-1946) – ówczesnie profesor Politechniki Lwowskiej, uznawany za budowniczego polskiego przemysłu chemicznego, w latach 1926-1939 prezydent Rzeczypospolitej Polskiej.

16. Gabriel Sokolnicki (1877-1975) – polski inżynier elektryk, przedsiębiorca, działacz polityczny i społeczny, rektor i wieloletni wykładowca Politechniki Lwowskiej.

17. Renumeraacja – wynagrodzenie wyrównawcze wliczane w skali rocznej zależnie od dochodu przedsiębiorstwa, zwyczajowo wypłacana jedynie kadry kierowniczej.

9. Pismo z 12 czerwca 1930 r., za I. Wieleżyński, *Budowa Gazowni w Gdyni*, „Gaz i Woda”, 1933, nr 8, s. 215

10. Marian Wieleżyński (1879-1945) – wybitny polski inżynier chemii, badał charakterystykę ropy oraz jej pochodnych, zachęcał do wykorzystywania gazu ziemnego na potrzeby przemysłu i oświetlenia miast.

4. Gdynia, ul. Chyłońska 112a, willa dyrektora Zakładu Gazowego w Gdyni, arch. Adolf Berezowski, 1931 r. (źródło: APG O/G nr 90/1431)

4. Gdynia, 110 Chyłońska St., villa of the director of Gas Plant in Gdynia, arch. Adolf Berezowski, 1931 (source: APG O/G nr 90/1431)

ników. W tym czasie firma prowadziła też w okolicach Lwowa prace poszukiwawcze nowych złóż gazowych i wiosną 1924 r. w rejonie położonej 75 km od Lwowa Daszawy dowiercono się do gazu ziemnego o ciśnieniu 60 atmosfer, co w pozwoliło w pełni zaspokoić zapotrzebowanie prężnie rozwijającej się „Gazoliny”. Jesienią 1929 r. spółkę próbowała wykupić austriacko-amerykańska grupa kapitałowa, proponując akcjonariuszom 45-krotność nominalnej wartości akcji. Wieleżyński postanowił omówić tę sprawę z największymi akcjonariuszami spółki. Jeden z nich, Marek Mróz, odpowiedział „(...) panie inżynierze (...) jeśli tym z Wiednia warto, to nam też. Ja nie sprzedaję”¹⁸.

Po wygranej przetargu na budowę gazowni w Gdyni, we wrześniu 1930 r. z „Gazoliny” S.A. został wyodrębniony „Zakład Gazowy w Gdyni Sp. z o.o.”. Dyrektorem został Ignacy Wieleżyński¹⁹, syn Mariana Wieleżyńskiego.

Budowa i uruchomienie gazowni

Przed przystąpieniem do budowy gazowni, konieczne było znalezienie odpowiedniej lokalizacji. Szukano terenu o powierzchni dającej możliwość przyszłej rozbudowy zakładu, usytuowanego blisko centrum miasta lecz nie zbyt blisko osiedli mieszkaniowych, z dostępem do utwardzonej drogi oraz linii kolejowej. Wszystkie te wymogi spełniała duża nieruchomość położona w Gdyni-Chyloni, która pozostała po spalonym

w końcu lat 20. XX w. tartaku należącym do płk Tadeusza Bełdowskiego i która składała się z dwóch działek o łącznej powierzchni 20 tys. m² ograniczonych ulicami Pucką, Chyłońską (il. 2), placem przed dworcem w Chyloni oraz linią kolejową.

Jesień 1930 r. i zima 1931 r. to okres prac projektowych oraz zamówień materiałów budowlanych oraz specjalistycznej aparatury. Szczegółowy, technologiczny projekt gazowni został opracowany przez trzech inżynierów: Antoniego Dziurzyńskiego, Mariana Wieleżyńskiego i Bruna Szymańskiego²⁰. Głównym obiektem kompleksu gazowni miała być hala generatorów, usytuowana w centralnej części całej nieruchomości przy ul. Chyłońskiej 110, w której zamierzano umieścić najważniejszy element, czyli urządzenie do produkcji dwugazu firmy Vergasungs Industrie AG z Wiednia. Projekt architektoniczny hali zlecono już wtedy związanemu z Gdynią inżynierowi-architektowi Jerzemu Müllerowi²¹. W koncepcji całego zespołu przewidział on pozostawienie niektórych zabudowań dawnego tartaku, m.in. budynku stajni-wozowni (dziś przy ul. Chyłońskiej 112), którego murowane przyziemie zwieńczało malownicze poddasze o konstrukcji ryglowej i czterospadowy dach ceramiczny²² (il. 3a). Architekt pozostawił również budynek mieszkalny

20. Bruno Szymański – polski inżynier, naukowiec.

21. Informacja ta została podana przez Ignacego Wieleżyńskiego w czasie jego wystąpienia „Budowa Gazowni w Gdyni” na XV Zjeździe Gazowników i Wodociągowców Polskich w Gdyni w 1933 r.: I. Wieleżyński „Budowa gazowni w Gdyni”, „Gaz i Woda” 1933, r. XIII, nr 8, s. 213-216.

22. Budynek przy ul. Chyłońskiej 112, obecnie o funkcji handlowej, wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego pod nr 1141 (d. nr rej. woj. gdańskiego 988) decyzją z dnia 20 stycznia 1987 r.

18. W dwudziestopięciolecie S. A. „Gazolina”: 1912-1937, 1937, Lwów, Zakład Graficzny S.A. Książnica-Atlas.

19. Ignacy Wieleżyński (1902-1951) – inżynier chemii.

5. Gdynia, al. Marsz. Piłsudskiego 50, budynek mieszkalny ZUPU, stan po wybuchu gazu w październiku 1931 r. (źródło: NAC 3/1/0/8/7230)

5. 50 Marsz. Piłsudskiego Av., ZUPU residential building, state after the gas explosion in October 1931. (source: NAC 3/1/0/8/7230)

(stojący w rejonie dzisiejszej ul. Puckiej 1)²³, który został przeznaczony na mieszkania dla pracowników gazowni (il. 3b). Oprócz głównego obiektu hali generatorów, na działce miało powstać kilka budynków o typowo gospodarczym charakterze oraz willa dyrektora gazowni Ignacego Wieleżyńskiego²⁴, zaprojektowana przez architekta Adolfa Berezowskiego²⁵. Willę tą wzniesiono w 1931 r., jako budynek w stylu dworowym, przekryty dachem czterospadowym łamanym i ozdobiony od strony ogrodu kształtnym czterokolumnowym portykiem jońskim (il. 4).

Prace budowlane na terenie gazowni rozpoczęto – ze względu na wyjątkowo długą zimę – dopiero w połowie 1931 r. Nie uniemożliwiło to jednak wybudowania gazowni do końca września tego samego roku i ułożenia 18 km sieci gazowej. Uruchomienie gazowni w Gdyni było szeroko opisywane w prasie, jednak nie ze względu na tempo budowy czy zastosowaną technologię, lecz ze względu na katastrofę, która się wydarzyła 8 października 1931 r. Wieczorem tego dnia, podczas próbnego podłączenia instalacji gazowej w budynku mieszkalnym Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych przy al. Marszałka Piłsudskiego 50 doszło do tragicznego w skutkach wybuchu: śmierć poniosło 13 osób, w tym troje małych dzieci, 7 osób zostało ciężko rannych i zniszczono

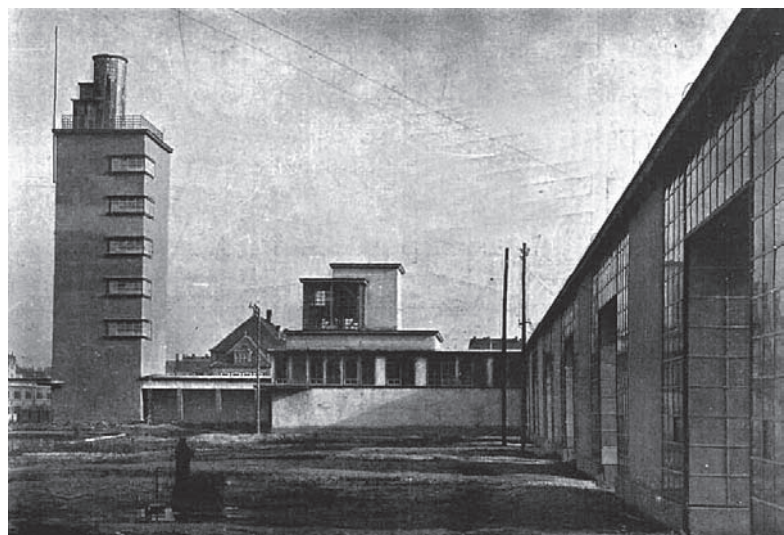
14 mieszkań. Wśród zabitych znaleźli się żona, córka²⁶ oraz teściowa²⁷ projektanta willi „dyrektorskiej” – architektka Adolfa Berezowskiego – a wśród rannych

26. Straszna eksplozja gazu świetlnego w Gdyni, „Gazeta Bydgoska”, r. X, nr 234 z dn. 10 października 1931 r., s. 1.

27. Skutki strasznej eksplozji gazu świetlnego w Gdyni, „Gazeta Bydgoska”, r. X, nr 235 z dn. 11 października 1931 r., s. 4.

6. Główne wejście do Terenów Zachodnich Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu, proj. arch. Jerzy Müller, 1929 (źródło: St. Woźnicki, Zabudowa terenów Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu, „Architektura i Budownictwo” 1929, nr 1, s. 23, ryc. 30)

6. Main Entrance to the Western Areas of Polish General Exhibition in Poznań, designed by arch. Jerzy Müller, 1929 (source: St. Woźnicki, Zabudowa terenów Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu, „Architektura i Budownictwo” 1929, no. 1, p. 23, fig. 30)

23. Budynek przy ul. Puckiej 1, został rozebrany w 2010 r.

24. Willa „dyrektorska” to dziś budynek przy ul. Chyłońskiej 112a o funkcji biurowej, wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego pod nr 1141 (d. nr rej. woj. gdańskiego 988) decyzją z dnia 20 stycznia 1987 r. W drugiej dekadzie XXI w. przeprowadzono kompleksowe prace konserwatorskie współfinansowane przez Urząd Miasta Gdyni.

25. Adolf Berezowski (1890-1971) – polski architekt, zaprojektował m.in. główne wejście na Państwową Wystawę Krajową w Poznaniu (współautor: arch. Władysław Czarniecki, 1927 r., po wojnie przebudowane).

7. Gdynia, ul. Hugo Kollątaja 40, kościół p.w. Świętej Rodziny, arch. Jerzy Müller, 1931 r. (fot. Henryk Poddębski, lata 30. XX w.; źródło: Biblioteka Cyfrowa Polona, <https://polona.pl/item/gdynia-nowy-kosciol,Mzc5MjM2NzM>, dostęp: 02.03.2022)

7. Gdynia, 40 Hugo Kollątaja Street, church of Holy Family, arch. Jerzy Müller, 1931 (photo: Henryk Poddębski, 30s of XX century.; source: Polona Digital Library, <https://polona.pl/item/gdynia-nowy-kosciol,Mzc5MjM2NzM>, access: 02.03.2022)

syn Berezowskiego²⁸ oraz urzędnik Zakładu Gazowego Stanisław Drozdowski²⁹ (il. 5). W porównaniu do dużej skali zniszczeń sama liczba ofiar była stosunkowo niewielka, gdyż ok. godziny, kiedy wybuch nastąpił, większość mieszkańców była poza domem. W następstwie katastrofy wydano zarządzenie zamknięcia i sprawdzenia wszystkich instalacji gazowych w mieście³⁰. Wybuch wpłynął negatywnie na odbiór, na domiar złego krążyły plotki, jakoby przyczyną katastrofy było zastosowanie dwugazu zamiast tradycyjnie produkowanego gazu. Zniszczone skrzydło budynku ZUPU odbudowano w 1932 r., a początkowo oskarżani właściciele i pracownicy Zakładu Gazowego zostali oczyszczeni z wszelkich zarzutów – sąd uznał, że wybuch nastąpił przez odkręcenie kurka gazowego przez nieujawnioną osobę trzecią³¹. Właściwe uruchomienie gazowni nastąpiło na początku 1932 r.

Hala generatorów Zakładu Gazowego w Gdyni – architekt i jego dzieło

Jerzy Müller, urodzony w 1889 r., studiował 2 lata na Politechnice Lwowskiej, a następnie w 1912 r. ukończył Wydział Architektury na Politechnice w Monachium. Z Gdynią związany był od 1921 r., kiedy to

założył swoją firmę budowlaną³². Jednak w owym czasie nie był w stanie znaleźć odpowiedniej ilości zleceń na projekty i nadzory budowlane, co przyczyniło się do jego czasowego wyjazdu z Gdyni. Przez kolejne lata pracował w Dyrekcji Kolei Państwowej w Radomiu, w Ministerstwie Robót Publicznych w Warszawie. W latach 1927-1929 był kierownikiem budowy terenu zachodniego Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu³³, gdzie był odpowiedzialny nie tylko za nadzór i koordynację prac, ale również sam zaprojektował przeszło 20 obiektów, m.in. bramę główną z wieżą (il. 6) obserwacyjną na tereny rolnicze, pawilony przemysłu browarniczego, łowiectwa, przemysłu likierowego czy pasztecziarnię.

W 1929 r. przyjechał ponownie do Gdyni³⁴, gdzie następnie przyjął stanowisko Kierownika Oddziału Zabudowy Komisarjatu Rządu³⁵. Pozostał przy tym czynnym architektem – w Gdyni zachowało się kilkanaście obiektów zaprojektowanych przez Müllera, niektóre we współpracy z Stefanem Reychmanem³⁶. Wśród nich należy wymienić: (1) kościół

32. Maria J. Sołtysik, *Na styku dwóch epok. Architektura gdyńskich kamienic okresu międzywojennego*, Gdynia 2003, s. 123.

33. St. Woźnicki, *Zabudowa terenów Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu*, „Architektura i Budownictwo” 1929, nr 1, s. 1-25; R.J., *Sztuka Plastyczna na P. W. K.*, „Rzeczy Piękne” rocznik VIII 1929, nr 10-12, s. 191-202.

34. Brzęczek A., *Jerzy Müller – skrócona biografia architekta*, <https://modernizmgdyni.pl/?p=2266> (dostęp: 29.04.2022)

35. M. Sołtysik, *Gdynia miasto dwudziestolecia międzywojennego. Urbanistyka i architektura*, Gdynia 1993, s. 200

36. Stefan Reychman (1908-1939) – architekt, absolwent Politechniki Warszawskiej, zawodowo związany z Gdynią.

28. *Straszna eksplozja...*, op. cit., s.1.

29. *Straszna eksplozja...*, op. cit., s.1.

30. *Gdynia w żałobie.*, „Słowo Pomorskie”, 13 października 1931 r., rok 11, nr 236, s. 1.

31. I. Wieleżyński „Budowa gazowni w Gdyni”, „Gaz i Woda” 1933, r. XIII, nr 8, s. 213-216.

8. Gdynia, ul. Chyłońska 110, hala generatorów Zakładu Gazowego w Gdyni (nieistniejąca) w 1932 r., proj. Jerzy Müller, 1931 r. (źródło: NAC 3/1/0/8/1780)

8. Gdynia, 110 Chyłońska St., generator hall of the Gas Plant in Gdynia (not existing) in 1932, arch. Jerzy Müller, 1931 (source: NAC 3/1/0/8/1780)

pw. Świętej Rodziny przy ul. Kołłątaja 40 (1931 r.), stanowiący przykład purystycznej odmiany funkcjonalizm³⁷ (il. 7), w którego formie widać pewne nawiązanie do jego wcześniejszej realizacji z P.W.K w Poznaniu (por. il. 6); (2) kamienice przy ul. 10 Lutego 32³⁸ i ul. Władysława IV 53³⁹; (3) wille przy ul. Korzeniowskiego 3/5 i przy ul. Tatrzańskej 19/Kasztelańskiej 8⁴⁰; (4) rozbudowa Komisariatu Rządu przy al. Marszałka Piłsudskiego 52/54⁴¹; (5) zespół Miejskich Hal Targowych przy ul. Wójta Radtkego 38⁴² - najbardziej znane dzieło Müllera i Reychmana, stanowiące zarazem jeden z najbardziej rozpoznawalnych obiektów architektonicznych Gdyni i jeden z najlepszych przykładów konstrukturyzmu w Polsce⁴³.

Pochodzący z 1931 r.⁴⁴ projekt hali generatorów Zakładu Gazowego przy ul. Chyłońskiej 110 był więc jednym z wczesnych projektów gdyńskich Müllera. Ukończony zapewne w październiku 1931 r. budynek został założony na planie prostokąta o wymiarach ok. 10 x 25 m, równoległe do osi ul. Chyłońskiej. Jego bry-

łę zróżnicowano wysokościowo, od parterowej części wschodniej do sięgającej około 18 metrów głównej hali, przekrytej dachem świetlikowym. Niższe partie budynku miały skromne wykończenie elewacji – jasny tynk, gdzieś przerywany ceglany detalem narożnego słupka okiennego lub ceglana cokołową podmurówką. Sama hala generatorów była w dużej mierze przeszklona – wydatne, prawdopodobnie betonowe, gzymsy podkreślały horyzontalną kompozycję elewacji. Pomiedzy nimi rozplanowano naprzemiennie przeszklenia oraz szerokie pasy czerwonej cegły. Środkowa część frontowej (południowej) elewacji stanowiła tynkowaną na jasno płaszczyznę, w której dolnej części umieszczono osiowo usytuowane drzwi wejściowe, a w wyższej części znajdował się szyld literowy „ZAKŁAD GAZOWY w GDYNI” (il. 8)⁴⁵.

Przyjęta przez architekta modernistyczna forma obiektu (il. 9) znacząco odbiegała od dotychczasowych realizacji gazowni na terenach II Rzeczypospolitej Polskiej, które reprezentowały stylistykę charakterystyczną dla obiektów przemysłowych przełomu XIX i XX w., z ceglanyimi elewacjami o rytmicznie rozmieszczonych, łukowych oknach oraz arkadkowych fryzach. Szukając architektonicznych analogii dla müllerowskiej gazowni w budynkach przemysłowych na terenie Gdyni możemy je częściowo odnaleźć w Łuszczarni Ryżu, zbudowanej przy nabrzeżu Indyjskim w latach 1927-1928. Prosta bryła Łuszczarni została ujęta poziomymi, naprzemiennie ułożonymi pasami z białego tynku oraz czerwonej cegły⁴⁶ (il. 10), co wizualnie łączyło oba objekty.

37. M. Sołtysik, *Gdynia – miasto dwudziestolecia...*, op. cit., s. 365; bryła budynku nie uległa znaczącej zmianie, w drugiej połowie XX w. historyczne okna zastąpiono żelbetowymi ramami z detalem w kształcie krzyży, z kolorowym szkleniem, charakterystycznym dla powojennego modernizmu, jednak w ostatnich latach okna wymieniono na nowe, bez zachowania podziałów i proporcji, za to z witrażami figuratywnymi, które stoją w opinii autorki w sprzeczności z wyrazem architektonicznym budynku.

38. Ibidem, s. 320

39. Maria J. Sołtysik, *Na styku dwóch epok ...*, op. cit., s. 167

40. Maria Sołtysik, *Gdynia – miasto dwudziestolecia...*, op. cit., s. 352

41. Ibidem, s. 335. Obecnie jest to budynek Urzędu Miasta Gdyni

42. Ibidem, s. 340-341

43. Ibidem, s. 340

44. Przyuszczalna data sporządzenia projektu została określona na podstawie dwóch faktów: tego, że rozstrzygnięcie przetargu na budowę miało miejsce w 1931 r. i że pierwsze uruchomienie nastąpiło tego samego roku w październiku.

45. Niniejszy opis powstał na podstawie zachowanych archiwalnych materiałów zdjęciowych. Autorce nie udało się dotrzeć do archiwalnego projektu.

46. M. Sołtysik, *Gdynia – miasto...*, op. cit., s. 340

9. Gdynia, ul. Chyłońska 110, hala generatorów Zakładu Gazowego w Gdyni (nieistniejąca) w latach 30. XX w., proj. Jerzy Müller, 1931 r. Przed budynkiem zapewne pracownicy gazowni. (źródło: Muzeum Miasta Gdyni)

9. Gdynia, 110 Chyłońska St., generator hall of the Gas Plant in Gdynia (not existing) in the 1930s, arch. Jerzy Müller, 1931. In front of the building there are probably workers of the Gas Plant Gdynia (source: Muzeum Miasta Gdyni)

W architekturze gazowni znajdujemy też podobieństwo do wcześniejszych prac Jerzego Müllera, takich jak wspomniane wyżej Wejście Główne na Tereny Zachodnie P.W.K. w Poznaniu oraz kościół Świętej Rodziny w Gdyni Grabówku. W tych trzech realizacjach można zauważyć takie charakterystyczne cechy jak przenikające się kubiczne bryły, elewacje łączące wyprawę tynkową z pasami ceglany, duże powierzchnie przeszkleń podzielonych prostokątnie drobnymi profilami ślusarki i proste, wydatne gzymsy akcentujące mocno rysunek elewacji. W sensie stylowym hala generatorów reprezentuje awangardową estetykę modernizmu, podążając funkcjonalnym rozczłonkowaniem bryły wprost za wymogami technologii.

Gdyńska gazownia w latach trzydziestych i podczas niemieckiej okupacji

Ze względu na tragiczne wydarzenia z października 1931 r. mieszkańcy Gdyni z obawą podchodzili do montażu instalacji gazowych we własnych domach, w związku z czym zużycie gazu nie rosło w takim tempie jak początkowo zakładały władze miasta i „Gazoliny”. W drugiej połowie lat trzydziestych nastawienie to zaczęło się zmieniać i zużycie gazu wzrosło z 43 tys. m³ w 1932 r. do 383 tys. m³ w 1936 r.⁴⁷, przy jednoczesnym wzroście liczby mieszkańców z 30 do 100 tysięcy mieszkańców. W tym czasie sukcesywnie też rozbudowywano zakład (bocznica kolejowa, zbiorniki na gazol i butan, rozlewania gazu w związku ze sprzedażą gazu płynnego w butlach). Jednak gaz nadal docierał tylko do 4% gdyńskich gospodarstw domowych⁴⁸. W 1936 r. wybudowano drugi zespół wytwarzania gazu (pierwotny projekt gazowni zakładał miejsce dla takiej rozbudowy). Produkcja gazu dalej rosła i w 1939 r. wyniosła 615 tys. m³

Podczas II wojny światowej, po przejęciu Gdyni przez Niemców w 1940 r. „Zakład Gazowy w Gdyni” został przemianowany na „Stadtwerke Gotenhafen Gaswerk” (il. 11). Gazownia była w ciągłej eksploatacji i produkcja gazu wzrosła w 1944 r. do 1,7

mln m³ rocznie⁴⁹. W związku z tak znaczącym wzrostem zapotrzebowania na gaz Niemcy zaprojektowali i poczynili przygotowania do budowy nowej gazowni. Miała ona być zlokalizowana po zachodniej stronie ulicy Puckiej w rejonie Rzeźni Miejskiej. Planowano również połączenie projektowanej gazowni z portem za pośrednictwem kanału, a bocznica kolejowa, dźwig suwnicowy oraz magazyny na węgiel i koks miały ułatwić zapewnienie niezbędnych materiałów do wyrobu gazu. Nadchodząca klęska wojsk niemieckich oraz braki zaopatrzeniowe w materiały budowlane spowodowały, że z wielkiego planu zrealizowano jedynie bocznice kolejową oraz częściowo zgromadzono materiały i urządzenia⁵⁰.

49. T. Gruszczyński, *Gazownictwo...*, op. cit., s. 160

50. Zespół akt *Przedsiębiorstwa Miejskie w Gdyni*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Oddział w Gdyni, akta nr 768/31 Zespół akt *Przedsiębiorstwa Miejskie w Gdyni*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Oddział w Gdyni, akta nr 768/31

10. Gdynia, ul. Celna 2, Łuszczarnia Ryżu, 1928 (źródło: MMG_HM_II_638_20)

10. Gdynia, 2 Celna St., The Rice Mill, 1928 (source: MMG_HM_II_638_20)

47. *W dwudziestopięciolecie...* op. cit., s. 44

48. T. Gruszczyński, *Gazownictwo na Pomorzu Gdańskim*, Pomorska Spółka Gazownictwa Sp. z o.o. w Gdańsku Oddział Pomorski Zakład Gazowniczy, Gdańsk 2003, s. 159-160

11. Gdynia, ul. Chyłońska 110, hala generatorów Zakładu Gazowego w Gdyni (nieistniejąca) w 1940 r., proj. Jerzy Müller, 1931 r. (źródło: APG O/G nr 90/1431)

11. Gdynia, 110 Chyłońska St., generator hall of the Gas Plant in Gdynia (non-existing) in 1940, arch. Jerzy Müller, 1931 (source: APG O/G nr 90/1431)

Likwidacja „Zakładu Gazowego”

Koniec wojny i walki prowadzone w 1945 r. na terenie Gdyni oszczędziły gazownię, jedynie niektóre budynki zostały ostrzelane, ale produkcja nie musiała zostać przerwana. Niestety, mimo pracy na pełnych obrotach, produkcja gazu nie nadążała za ciągle rosnącą liczbą mieszkańców, ale także odbiorcami przemysłowymi (m.in. palarnia kawy, kolej, drukarnia).

Kilka lat po wojnie pojawiły się pierwsze głosy aby gazownię zamknąć, a gaz dostarczać przez Sopot z Gdańska. Ostatecznie przyjęto rozwiązanie, aby w Gdyni funkcjonowały dwa systemy jednocześnie, wypełnione różnym gazem pracujące na różnych ciśnieniach. Takie rozwiązanie funkcjonowało do 1967 r., kiedy podjęto decyzję o zamknięciu miejskiej gazowni. Przez jakiś czas prowadzono tam jeszcze działalność w zakresie gazyfikacji bezprzewodowej dla obszarów nieobjętych siecią gazową.

W latach 70-tych hala generatorów została rozebrana⁵¹, a pozostałe budynki zniknęły stopniowo ustępując nowej zabudowie, niezwiązanej z pierwotną funkcją. Na miejscu hali generatorów przy ul. Chyłońskiej 110 znajduje się dziś stacja benzynowa Shell, na miejscu budynku mieszkalnego stojącego przy ul. Puckiej 1 wybudowano market spożywczy Netto, a na terenie pomiędzy nimi powstaje kompleks mieszkaniowy. Obecnie jedynym świadkiem istnienia „Zakładu Gazowego w Gdyni” jest willa „dyrektorska” przy ul. Chyłońskiej 112a – czasem zwana „Gazoliną” – oraz stojący obok budynek stajni-wozowni. Nawet okoliczni mieszkańcy rzadko pamiętają o dawnej historii tego terenu, w tym też o atrakcyjnej architektonicznie hali generatorów, której nowoczesna forma stanowiłaby również dzisiaj ciekawy akcent w krajobrazie miasta. ■

51. T. Gruszczyński, *Gazownictwo...*

Bibliografia

- A. Dziurzyński, *Stan gazownictwa w Polsce po odzyskaniu niepodległości (Referat na II Zjazd Techników Zrzeszonych Polskich we Lwowie w r. 1927)*, „Gaz i Woda” 1927, nr 9, s.197
- *Gdynia w żałobie*, „Słowo Pomorskie”, 13 października 1931 r., rok 11, nr 236, s. 1
- T. Gruszczyński, *Gazownictwo na Pomorzu Gdańskim*, Pomorska Spółka Gazownictwa Sp. z o.o. w Gdańsku Oddział Pomorski Zakład Gazowniczy, Gdańsk 2003
- *Historia gazownictwa*, <https://wmgaz.pl/historia-polskiego-gazownictwa/historia-gazownictwa>, (dostęp: 12.10.2021)
- *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny - Archiwum Ilustracji*, Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC) akta nr: 3/1/0/8/1780, 3/1/0/8/7230
- R.J. *Sztuka Plastyczna na P. W. K.*, „Rzeczy Piękne” rocznik VIII 1929, nr 10-12, s. 191-202
- *Significant Scots. William Murdoch*, https://www.electricscotland.com/history/other/murdoch_william.htm, (dostęp: 12.10.2021)
- *Skutki strasznej eksplozji gazu świetlnego w Gdyni*, „Gazeta Bydgoska”, r. X, nr 235 z dn. 11 października 1931 r., s. 4
- M. (J.) Sołtysik, *Gdynia – miasto dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa 1993, Wydawnictwo Naukowe PWN
- M. J. Sołtysik, *Na styku dwóch epok. Architektura gdyńskich kamienic okresu międzywojennego*, Gdynia 2003
- *Straszna eksplozja gazu świetlnego w Gdyni*, „Gazeta Bydgoska”, r. X, nr 234 z dn. 10 października 1931 r., s. 1
- *W dwudziestopięciolecie S. A. „Gazolina”: 1912-1937*, Lwów 1937, Zakład Graficzny S.A. Książnica-Atlas
- I. Wieleżyński, *Budowa gazowni w Gdyni*, „Gaz i Woda” 1933, r. XIII, nr 8, s. 213-216
- St. Woźnicki, *Zabudowa terenów Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu*, „Architektura i Budownictwo” 1929, nr 1, s. 1-25
- *Zbiór fotografii*, Muzeum Miasta Gdyni (MMG): MMG_HM_II_638_20
- *Zespół akt Przedsiębiorstwa Miejskie w Gdyni*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Oddział w Gdyni (APG O/G), akta nr: 768/31, 90/1431

Alina Limańska-Michalska, mgr inż. arch. Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej oraz Studium Podyplomowego Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Dziedzictwa Architektonicznego na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 2010 r. pracownica Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Gdyni, obecnie Wydziału Ochrony Dziedzictwa Urzędu Miasta Gdyni. Miłośniczka architektury modernistycznej, w szczególności powojennej.